

ETT månghövdad VIDUNDER

Det finns många olika uppfattningar om vad orsaken till mobbning är och det är dessa uppfattningar som avgör vilka åtgärder man vidtar på en skola. Professor **Kjell Granström** presenterar här olika förklaringsmodeller och de åtgärder som blir följden av olika synsätt.

Av Kjell Granström

MAN KAN ANTA att fenomenet mobbning alltid har funnits i mänsklig samvaro, även om man inte haft ett begrepp tidigare. I Sverige lyftes företeelsen fram i ljuset genom en artikelseerie i Dagens Nyheter i slutet av 1960-talet. Det var genom läkaren Peter-Paul Heinemans inlägg och böcker som vuxenvärlden fick upp ögonen för vad som kunde pågå under ytan i vanliga skolklasser. Heineman presenterade egentligen ingen förklaring till varför mobbning uppstår, hans bidrag var närmast att synliggöra problemet och ge en rad avskräckande exempel på vardagsmobbning.

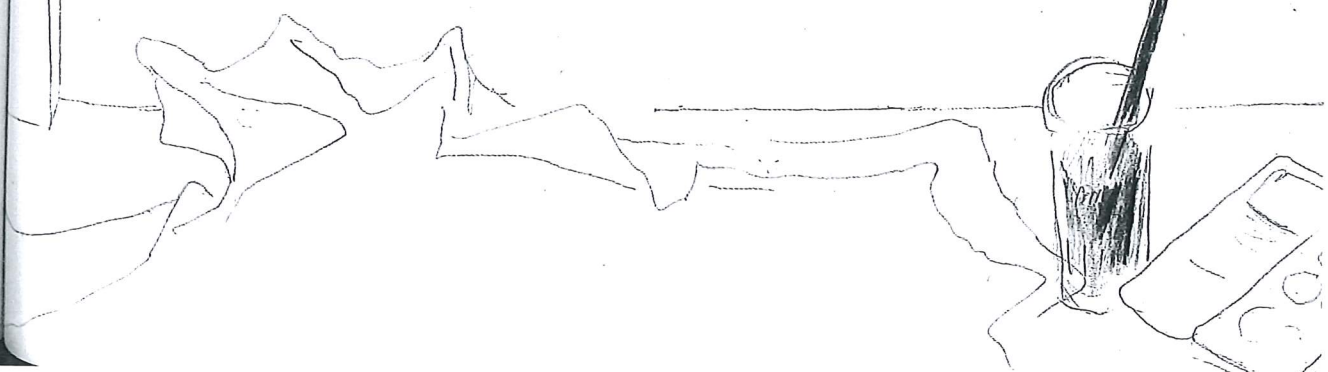
Flera forskare (exempelvis Dan Olweus, Zelma Fors och Anatol Pikas) har senare tagit sig an uppgiften att undersöka hur vanligt förekommande mobbning är, vilka uttryck den kan ta sig och vilka tänkbara orsaker och åtgärder som kan finnas. Olika modeller för att hindra mobbning har utvecklats och prövats, de har givits olika namn som exempelvis Kamratstödjare, Farstamodellen, Gemensamt bekymmermetoden, Olweusmetoden.

Man kan fråga sig vilken metod som är den bästa. Det enkla svaret på den frågan är: alla. Genom att man på en skola valt att arbeta enligt en viss modell har man bestämt att inte acceptera mobbning. De vuxnas tydliga ställningstagande och aktiva ingripande är

kanske den "bästa metoden". Att inte göra något eller att "låta eleverna själva lösa sina konflikter" är sannolikt den sämsta metoden.

Denna slutsats innebär emellertid inte att olika metoder eller insatser vilar på ett i grunden gemensamt synsätt. Det finns både bland forskare, skolpersonal och elever olika uppfattningar om vad orsakerna till mobbning är. Det är också dessa uppfattningar eller föreställningar som avgör vilka åtgärder man vidtar på en skola. Ibland är ställningstaganden mycket medvetna och till och med forskningsbaserade, i andra fall har man utarbetat mobbningsplaner på en skola utan att det framgår hur man ser på orsakerna. Men genom att granska de åtgärder som förespråkas kan man bakom dessa ana olika förklaringsmodeller.

Min avsikt med den här artikeln är att mycket översiktligt presentera tänkbara förklaringar till varför mobbning kan uppstå i en klass och i någon mån visa vilket stöd för olika synsätt som finns i forskning. Framförallt vill jag peka på vilka åtgärder som blir den naturliga följden av olika synsätt. Man kan tänka sig att man förlägger orsakerna till mobbning antingen hos (a) offret, (b) hos mobbarna eller (c) till miljön där mobbningen uppkommer. Utan några som helst anspråk på fullständighet presenteras här ett par varianter på var och en av dessa tre förklaringsmodeller. ▶

ORSAKERNA FINNS HOS OFFRET

En biologisk förklaringsmodell. När man frågar elever om varför vissa barn mobbas, svarar de ofta att det beror på att sådana barn uppträder avvikande eller ser annorlunda ut. Det kan vara att de är feta, klena, färgade etcetera. Det finns också många historiska exempel på hur människor med avvikande utseende eller annorlunda vanor eller åsikter blivit föremål för förföljelse. Ett biologiskt synsätt kan sägas bygga på de iakttagelser som man gjort av djur i fångenskap. Begreppet hackkyckling kommer från studier av hur rangordning och underkastelse utvecklas i en hönsgård. Den höna eller kyckling som är mest klen eller avvikande måste lämna företräde för de övriga och blir därmed föremål för de andras hackande.

Etologer har visat att liknande fenomen utvecklas hos andra djurarter där statusstegar eller dominansmönster utvecklas som en funktion av individernas styrka och ålder. De fysiskt starka och aggressiva får hög rang, de svaga och passiva blir hunsade. Forskningsstödet för att mobboffer bland skolelever skulle vara fysiskt eller psykiskt avvikande på något systema-

tiskt sätt är dock inte särskilt övertygande. Emellertid är detta en vanligt förekommande föreställning hos många människor.

Åtgärder enligt en biologisk förklaringsmodell, i syfte att få slut på mobbning, skulle kunna vara att flytta den mobbade eleven från gruppen med avsikt att rädda henne eller honom från att bli helt "sönderhackad". En biologisk syn innebär att man antar att offret besitter (genetiska) egenskaper som kan provocera andra. En åtgärd kan då vara att se till att eleven beskyddas genom vuxnas övervakning eller kamrattöd. Kostråd och "styling" kan vara åtgärder för att påverka utseendet.

En socialpsykologisk förklaringsmodell. Alla människor söker efter att få en identitet och en roll i det sociala samspelet. Socialpsykologisk forskning har visat att det i de flesta grupper, exempelvis en skolklass, utvecklas olika roller. Vanliga sådana roller kan vara pluggis, blygis, fräckis, sportis, fegis, Paul Moxness har funnit att många av sagans arketyper återfinns i vuxengrupper. Det kan röra sig om kungen, drottningen, häxan, trollkarlen, prinsen, narren etc.

Med detta synsätt beskrivs gruppens liv i termer av samspel mellan olika roller. Det betyder att man använder teatermetaforer för att beskriva klassens eller gruppens interaktion. Teaterbilden är då användbar för att förklara varför syndabockar kan utvecklas i grupper. Man utgår i sådana fall ifrån att alla vill vara med i pjäsen och ha en egen roll. Om alla andra roller redan är upptagna brukar rollen som syndabock eller hackkyckling finnas kvar. Det finns forskning som visar att syndabocken ibland, till synes utstuderat, betar sig på ett sätt som inbjuder till att bli måltavla för de övrigas attacker. De förefaller ibland till och med bli uppmuntrade av de andras uppmärksamhet.

Åtgärder som bygger på en sådan socialpsykologisk förklaringsmodell kan innebära att man ser det som regissörens (lärarens) uppgift att tillsammans med eleven hitta en annan roll som är mindre destruktiv för eleven. En lärare kan genom ett förändrat arbetsätt försöka ge eleven en annan funktion eller roll som ger den självpåtaga syndabocken en mer konstruktiv roll, exempelvis som informatör, spanare eller protokollförare. Rollspel i klassen kan vara ett sätt att låta eleverna pröva nya roller. Roller skapas i interaktion, lärarens agerande och betydelse för klassens rollbesättning är stor enligt detta synsätt.

ORSAKERNA LIGGER HOS FÖRTRYCKARNA

En inlärningspsykologisk förklaringsmodell. För att umgänget mellan människor ska fungera utvecklar man ofta vissa rutiner eller former för hur man ska uppträda. Det finns exempelvis mer eller mindre tydliga etikettsregler för hur man uppför sig på större fester och bjudningar. Även skolan och skolklassen har sina "etikettsregler". Det kan gälla att räcka upp handen när man vill svara, att man inte avbryter andra, att inte tränga sig före i matkön. Till "umgängesreglerna" hör också att inte kalla varandra för fula saker, att inte slåss eller mobba.

Man kan med denna utgångspunkt förklara en mobbares beteende som en form av felinläring eller som en brist i utbildning och uppfostran. Anledningen till dessa brister kan antas ligga i elevens hemsituation – han eller hon har inte fått med sig goda vanor hemifrån. En annan förklaring kan vara att skolan inte lyckats klargöra och lära ut vad som hör till elevrollen på ett tydligt sätt. På samma sätt som vissa elever har svårt att lära sig läsa och skriva, kan man tänka sig att vissa elever har svårt att lära sig umgås på ett riktigt sätt.

Åtgärder som bygger på ett inlärningspsykologiskt synsätt, i samband med mobbning, blir naturligtvis att hitta en metod som gör att man kan komma till rätta med "felinläringen" och i stället lära in rätt beteende. Detta kan ske genom att mobbaren tillsammans med någon vuxen får tänka ut vad man kan göra för att förhindra mobbning, det vill säga blir medveten om vad som är "rätt" beteende. Den vuxne och eleven skaffar sig ett gemensamt "projekt". Mobbaren får sedan pröva detta nya beteende. Genom att de vuxna följer upp och belönar framstegen sker en inläring av ett nytt beteende.

En annan åtgärd skulle kunna vara att flytta eleven som mobbar. Detta kan ses som en bestraffning för felaktigt beteende eller ett sätt att bryta ett felinlärt relationsmönster.

FOTO: PER-GÖRAN H/

Psykoanalytisk förklaringsmodell. Det finns skäl att anta att det försiggår inre mentala processer som är dolda för människans eget medvetande. Enligt psykoanalytiska teorier kan tidiga barndomsupplevelser prägla personligheten även i senare år. När forskare har studerat vad som kännetecknar mobbarna har man funnit att dessa många gånger kommer från problematiska hemförhållanden, kanske med auktoritära och bestraffande föräldrar, inkonsekventa, frånvarande, ointresserade eller avvisande vuxna. En uppväxt i en otrygg och kärleksfattig miljö antas kunna ge upp- ▶

hov till en hög nivå av ångest och aggressivitet hos barnet. Medan "vanliga" barn kan hantera irritation och besvikelse utan alltför stort utagerande är mobbarnas grundnivå av aggressivitet så hög att det bara behövs ett litet tillskott för att bågaren ska rinna över.

Ett sätt att hantera aggressivitet och självkänsla skulle, enligt forskarna, vara att degradera, förödmjuka och dominera andra. Enligt detta synsätt reglerar mobbarna sin inre otillfredsställelse, ångest och aggressivitet genom att förtrycka kamrater som de upplever som provocerande eller svagare. Genom sina egna problem anses mobbarna ha svårt att sätta sig in i andra människors känslor. Några forskare menar att de saknar empatisk förmåga, men att de i gengäld är duktiga på att manipulera andra och utöva makt. Mobbning är enligt detta betrakelsesätt ett resultat av inre olösta konflikter.

Åtgärder som utgår från ett psykodynamiskt synsätt innebär att man måste komma till rätta med mobbarnas grundläggande problem, det vill säga den inre obalansen. Eftersom orsakerna kan vara djupgående kräver de bearbetning under en längre tid. Insatserna kan bestå av individuell, grupp- eller familjeterapi under ledning av utbildad personal.

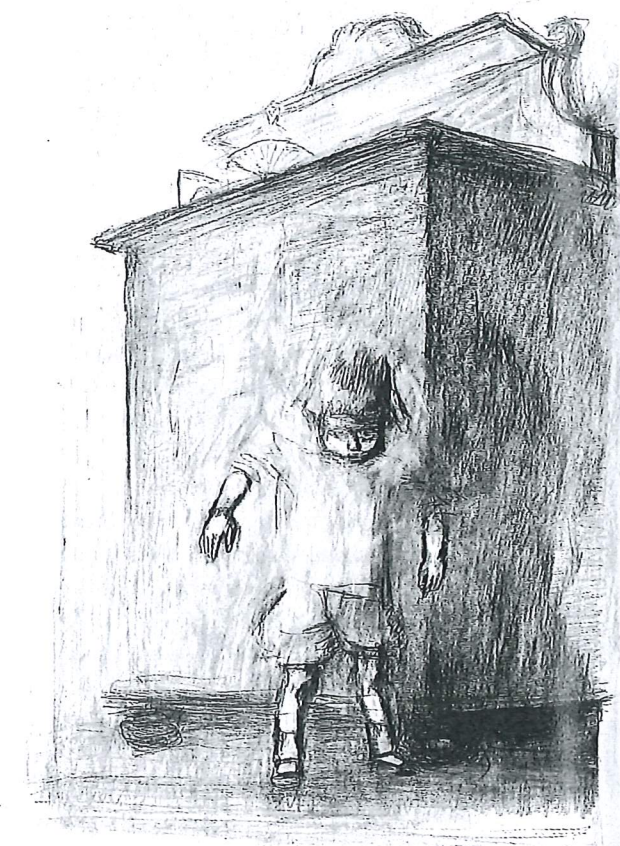
ORSAKERNA FINNS I MILJÖN

Gruppsykologisk förklaringsmodell. Det kan uppstå grundläggande fel när det gäller hur man i klassen organiserat samspelet mellan individer, grupper och uppgifter. När människor ska arbeta tillsammans och lösa uppgifter ihop kan en rad gruppdynamiska processer utvecklas. I gynnsamma fall är klassens dynamik och elevernas interaktion till stöd och hjälp för de enskilda elevernas lärande och utveckling. Min egen forskning har visat att eleverna under lektionerna har betydligt fler kontakter med sina kamrater än med läraren. I detta inbördes samspel sker både social utveckling och kunskapsstillväxt.

Om emellertid uppgifterna är oklara eller för svåra, om arbetsformerna inte är tydliga och om lärostoffet är svårtillgängligt eller obegripligt kan det uppstå oro i

klassen. Om dessutom ledarskapet eller handledningen är oklar kan oron mycket väl leda till att ångest, irritation och aggression uppstår i gruppen. Ett av många sätt för en grupp att hantera denna typ av ångest och osäkerhet kan vara att kanalisera oron i kampbetende. I sådana lägen kan gruppen exempelvis utse en syndabock bland kamraterna som blir måltavla för gruppens missnöje, i stället för att rikta frustrationen mot läraren som försatt dem i denna situation.

Genom att kollektivt projicera gruppens tillkortakommande på en bestämd individ i gruppen reduceras tillfälligtvis gruppens ångest. Det räcker med att någon eller några står för anfallen, de övriga är ändå delaktiga i dynamiken även som passiva åskådare. Man kan säga att någon eller några, med de övrigas tysta samtycke, får ta på sig att agera ut gruppens irritation. Forskningen har visat att sådana krafter är mycket starka och många gånger orsakade av otydliga eller motstridiga arbetskrav.

Åtgärder med utgångspunkt i en gruppsykologisk förklaringsmodell innebär att försöka identifiera vad det är i miljön, arbetsformerna eller ledarskapet som ger upphov till gruppens ångest. Ett sådant angreppssätt kan innebära att elever och de vuxna tillsammans utvärderar eller kvalitetsgranskar den sociala och arbetsmässiga miljön i klassrumsarbetet. Det betyder att man inte fokuserar på mobbningen och dess uttryck utan på de arbetsmässiga villkoren som antas ha givit upphov till de destruktiva processerna. Mobbning förebyggs genom ordnade arbetsformer, hanterbara uppgifter och ett tydligt ledarskap.

Värdepedagogisk förklaringsmodell. På senare tid har frågor om skolans värdegrund kommit att betonas allt mer. Sekularisering och inflytande från andra kulturer antas ha medfört moralisk förvirring. Man kan inte heller utesluta att barn påverkas av den moralsyn som förmedlas genom underhållningsväld i olika former, till exempel filmer och datorspel. Den människosyn om lika värde, respekt för andra, livets okränkbarhet och solidaritet som förespråkas i nationella läroplaner och lokala arbetsplaner utmanas av våldsbudskap, kvinnoförtryck och förakt för svaghet som förmedlas i kommersiella medieprodukter.

Skolan – och klassen – är en del av samhället och dess utbud av öppna eller dolda värden och normer. Detta förhållande innebär att elevernas miljö, i vid mening, kan bidra till att fostra till förakt för svaghet och till att med våld och ojusta medel skaffa eget livsutrymme och sanktionera förtryck, förföljelse och mobbning.

Enligt ett värdepedagogiskt synsätt finns en risk att passivitet och otydlighet från skolans sida beträffande grundläggande värden kan leda till en utveckling av fördomar, etnocentrism, främlingsfientlighet och rasism. Detta blir i sin tur ett sorts berättigande för att ge sig på individer som upplevs som annorlunda, avvikande, svaga eller utmanande. Mobbning kan således ses som ett uttryck för att andra värden än de skolan förfäktar har invaderat klassrummet.

Åtgärder enligt en värdepedagogisk förklaringsmodell, kan innebära att i gruppövningar, rollspel och lyssnarövningar hjälpa eleverna att utveckla sin sociala kompetens och empatiska förmåga att tillägna sig prosociala normer. Det har också visat sig att det finns en marknad för olika "värdegrundspaket", det vill säga färdigt material som är avsedda för att bearbetas

stegvis i klassen. Syftet uppges vara att stödja elevernas etiska utveckling och därigenom motverka rasism, mobbning och konflikter.

Flera orsaker samverkar. Som framgår av ovanstående summariska genomgång finns många olika förklaringar till varför mobbning uppstår. De sex förklaringar som presenterats här har alla stöd i forskning. Detta faktum tyder på att mobbning inte är ett enhetligt fenomen med en generell förklaring; de olika förklaringarna går dessutom in i varandra. Även om mobbningen till synes yttrar sig på ett likartat sätt kan förklaringarna i enskilda fall vara helt olika. Det är heller inte så enkelt att endast en enda förklaring är giltig i ett enskilt fall. Sannolikt samspelar olika faktorer och förstärker varandra. En skolmiljö som kännetecknas av bristande ledarskap och med oklar värdegrund är naturligtvis ingen bra miljö för en kombination av elever med hög aggressivitet och sådana med bristande självförtroende.

Varje mobbningsituation måste således analyseras ingående för att kunna samordna lämpliga insatser. Att hålla sig till en enda metod kan liknas vid att ordinera Albyl till alla krämpor. Ofta hjälper detta visserligen, om inte annat genom placeboeffekten. Man kan emellertid förvänta sig att medvetenheten och kunskapen om ett så basalt mellanmänniskliga fenomen som mobbning bör vara tillräckligt stor på en skola för att kunna differentiera och nyansera de åtgärder man vidtar för att komma tillrätta med de destruktiva krafterna. □

Litteratur

- Berg, C & Scherp, H-Å (2003): *Skolutvecklingens många ansikten*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
Eriksson, B, Lindberg, O, Flygare, E & Daneback, K (2002): *Skolan – en arena för mobbning. En forskningsöversikt och diskussion kring mobbning i skolan*. Stockholm: Skolverket.
Myndigheten för skolutveckling (2003): *Olikas lika värde. Om arbetet mot mobbning och kränkande behandling*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.

Artikelförfattare

Kjell Granström är professor i pedagogik vid Linköpings universitet. Hans forskningsintresse rör gruppprocesser i klassrum och lärarrum, men även i andra sammanhang. Författare till *Dynamik i arbetsgrupper. Om gruppprocesser på arbetet* (Studentlitteratur 2000) och tillsammans med Gunnel Colnerud *Respekt för läraryrket* (HLS Förlag 2002).